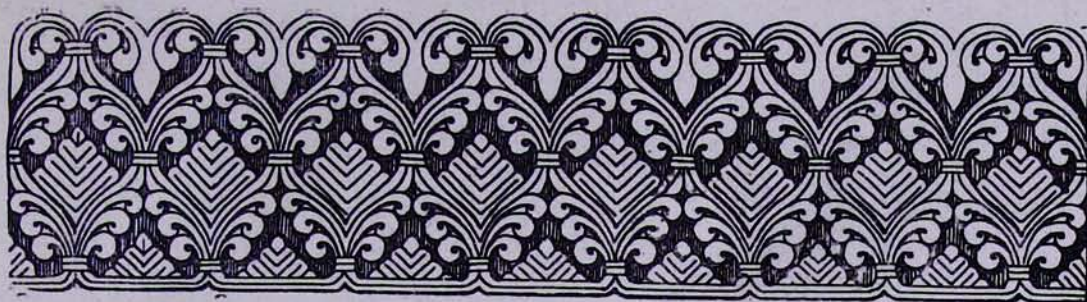

ՄԵԾ ԵՂԵՌՆԻ 70-ԱՄՅԱԿԻ ՀԻՇԱՏԱԿՈՒՄԸ ՄԱՅՐ ԱԹՈՌՈՒՄ

«Յիշատակն արդարոց օրինութեամբ ե-
ղիցի» (Ժամագիրք)

«Ով Հայոց աշխարհ»... «Հայաստան երկիր
դրախտավայր»,... Թևածում էր երգը:

Սակայն 1915 թվականին դրախտային մեր
երկիրը դարձավ ցեղասպան Թուրքիայի
ծրագրված ցնորքների կոհը և վերածվեց
«ողբի ու որբի, զարկված ու զրկված հայ-
րենիքի»:

70 տարի է անցել այդ սև օրերից, սակայն
հայ ժողովրդի նոր սերունդները ոչ միայն
մոռացության չեն մատնել իրենց 2 միլիոն
ազգակիցների հիշատակը, այլև, ընդհակա-
ռակն, միաուժ և միասիրտ ջերմեռանդ ա-
ղոթքով ոգեկոչում են միլիոնավոր այն հո-
գինների խնկելի հիշատակը, որոնք չտեսան
Հայաստանի նոր արշալույսը և արյան փո-
թորիկներից մեկընդմիշտ փրկված Հայաս-
տան աշխարհը:

Արարատյան դաշտավայրում, Ս. Էջմիած-
նի, Արարատի և Արագածի հայացքների
տակ, ապատ ու անվախ ճախրում է Նոյան
խաղաղաբեր աղավախն: Այլևս չկան սև ամ-
պեր, որ Հայոց աշխարհը ծածկեն մահաբեր
ստվերներով:

1985 թ. ապրիլի 24: Մայր Աթոռ Ս. Էջ-
միածնում արև է, գարուն: Մարդկանց աչ-
քերը, հայացքները ուղղվում է դեպի նահա-
տակաց հուշարձան: Նահատակների հու-
շարձանը քարե սովորական մի կառույց չէ:
Այն դարձել է հայ ժողովրդի դարավոր պայ-
քարի, ապատատենչ երազների, միասնու-
թյան, արդար իղձերի իրականացման ու նոր
կյանքի խորհրդանիշ: Քարե կոթող, որ

հսկա մի խաչքար է, միլիոնավոր անթաղ ու
անհայտ հայորդիների եղբայրական գերեզ-
ման, սրբավայր է՝ ուխտի և աղոթքի:

Առավոտյան ժամը 10,00-ին Վեհափառ
Հայրապետը՝ Հայկական ՍՍՀ Մինիստրների
խորհրդին առընթեր Հայ Եկեղեցու գործերի
խորհրդի նախագահի տեղադրական տիարք
Անդրանիկ Հասրաթյանի և Ռաֆայել Ջար-
գարյանի, հյուրաբար Մայր Աթոռում գտնը-
վող Ֆրանսիայի Աֆորվիլ քաղաքի քաղա-
քապետի անմիջական տեղակալ հարգար-
ժան տիար Արման Նշանյանի, Գերագույն
Հոգևոր Խորհրդի մեծահարգ անդամների,
արքեպիսկոպոսների, եպիսկոպոսների, վար-
դապետների և քահանաների ուղեկցությամբ,
այցելում է Երևանի Ծիծեռնակաբերդի Եղեռ-
նի նահատակների հիշատակն անմահացնող
հուշարձան՝ աղոթելու և հարգանք մատու-
ցելու հայ ժողովրդի 2 միլիոն անմեղ հոգի-
ներին:

Ամեն մի հայի համար, աշխարհի որ ծայ-
րում էլ որ նա գտնվի, Ծիծեռնակաբերդը
դարձել է սրբազան ու նվիրական մի վայր:
Այս բլրի վրա հանդիպում են հայ ժողովուրդ-
ի աշխարհասփյուռ զավակների բոլոր ե-
րազանքներն ու ցանկությունները, դառնում
միասնական մեկ բռունցք, մեկ ոգի, և ծի-
ծեռնակների ապատ ու անկաշկանդ ճախրի
հետ սավառնում են մեր հին ու նոր մայրա-
քաղաքի վրայով, սլանում են դեպի միլիո-
նավոր հայոց հոգիները, որոնք օրհներգում
են Հայոց երկիրը, սրբազան հողը հայրենի,

«Փառք քեզ, միշտ փառք, Սովետական Հայաստան»:

Համրաքայլ ու երկյուղած թափորը աղոթամրմունջ մոտենում է հուշարձանին և ծաղկեպսակ պետեղում հուշարձանի պատվանդանին:

Անշնչ հուրի վրա կռացած քարերը՝ իրենց քարե ձեռքերը երկինք կարկռած գիշեր ու պօր աղոթում են «վասն քիւրատոր նահատակացն մերոց, որք կատարեցան յընթացս Համաշխարհային առաջին պետերապի, յԱրևմտեան Հայաստան»:

Ամմար կրակի ջուրջ խմբված հոգևորականները քարերի աղոթքին են միացնում իրենց աղոթքը, սերը և երկնային Հորից աղերսում երկնային հանգիստ ու խաղաղություն նահատակված հոգիների համար:

Ապա Հայրապետական թափորը վերադառնում է Մայր Աթոռ, ուր տեղի է ունենում սրբապան պատարագ՝ նահատակաց հոգիների համար:

Մայր տաճարի՝ Ավագ ս. սեղանի վրա ս. պատարագ է մատուցում Արարատյան թեմի առաջնորդական փոխանորդ գերաշնորհ Տ. Գարեգին եպս. Ներսիսյանը:

«Տեր Ողորմեա»-ից առաջ պատարագից պրբականը ոգեշունչ ձայնով ընթերցում է եղեռնի նահատակների 70-ամյակին նվիրված Վեհափառ Հայրապետի սրբատառ կոնդակը (տես էջ 10):

Հավարտ ս. պատարագի, Վեհափառ Հայրապետի նախագահությամբ, եկեղեցական թափորը ուղղվում է դեպի վանքի նահատակաց հուշարձան: Հուշարձանին ծաղկներ պետեղելուց հետո սկսվում է հոգեհանգրստյան արարողությունը:

Հոգեհանգստյան արարողությունից հետո եկեղեցական թափորը Վեհափառ Հայրապետին առաջնորդում է Վեհարան:

Հետ միջօրեի սարկավագներն ու հոգեվոր ճեմարանի սաները այցելում են Ծիծեռնակաբերդի նահատակաց հուշարձան:

Լուռ է ծով բազմությունը: Ողջ հայ ժողովուրդը մեկ մարդու նման եկել է Ծիծեռնակաբերդ՝ աղոթելու և ոգեկոչելու իր 2 միլիոն նահատակների հիշատակը:

Դարասկզբին նահատակվեց մեր ժողովուրդը: Սակայն քրիստոնյա հայ ժողովուրդը հարություն առավ մահվան գերեզմանից և ապացուցեց իր անմահությունն ու հավերժությունը: Հայը չի մեռնի, հայը կշատանա և կբազմանա, քանզի Աստվածորդին Հայոց երկիր կատարած Իր էջքով անմահության կնիքը դրեց Հայոց դրախտավայր հողին, իսկ այդ աստվածակնիք հողից սնված ու մեծացած հայորդիները պատրաստ են անգամ իրենց արյան գնով պաշտպանել իրենց

հայրենիքի ավատությունն ու անկախությունը:

Շարքերը լուռ, դանդաղ առաջ են գնում: Գնում է ժողովուրդը հայոց, ստեղծագործ հայ շինականը, հայ մանչուկը և եղեռնի արհավիրք ապրած պառակալ ծերունին՝ տխուր ու գլխահակ: Սակայն երբ բարձրացնում է գլուխը և իր աչքերի առջև տեսնում է մոխիրներից վեր սլացող հայ մտքի քարե հրաշքը՝ մարգահամալիրը, ուրախությամբ է լցվում հոգին ու խրոխտ կրկնում է. «Ոչ, իմ ժողովուրդը չի մեռնի»:

Հաջորդ օրը, ապրիլի 25-ին, երեկոյան ժամը 18-ին, Վեհարանի հանդիսությունների դահլիճում տեղի է ունենում հանդիսավոր նիստ՝ նվիրված Մեծ եղեռնի նահատակների հիշատակի ոգեկոչման 70-ամյակին:

Դահլիճը լեվի-լեցուն էր հրավիրյալներով: Հանդիսությանը ներկա էին Վեհափառ Հայրապետը, Հայկական ՍՍՀ Մինիստրների խորհրդին առընթեր Հայ եկեղեցու գործերի խորհրդի նախագահի տեղակալներ տիարք Ա. Հասրաթյանն ու Ռաֆայել Չարգարյանը, Ֆրանսիայի Աֆորվիլ քաղաքի քաղաքապետի անմիջական տեղակալ տիար Արման Նշանյանը, Գերագույն Հոգևոր Խորհրդի հարգաթման անդամները, Շիրակի և Արարատյան հայոց թեմերի առաջնորդ սըրբապանները քահանայից դասով, հայրենի մտավորականներ, մայրավանքի միաբանությունն ու պաշտոնեությունը և բազմաթիվ այլ լիուրեր:

Սկսվում է հանդիսությունը Վեհափառ Հայրապետի արտասանած Տերունական աղոթքով, ապա հնչում է Խորհրդային Հայաստանի պետական հիմնը: Հանդիսության բացման խոսքով հանդես է գալիս Գերագույն Հոգևոր Խորհրդի ատենապետ գերաշնորհ Տ. Սիոն արքեպ. Մանուկյանը.

«Վեհափառ Տեր, հոգևոր եղբայրներ, պատուարժան հիւրեր և սիրելի հանդիսականներ.

Թէև 70 տարի անցած է 1915-ի Ապրիլեան եղեռնէն, սակայն թարմ է նահատակաց յիշատակը ձայ ժողովուրդի սրտին մէջ, հայութեան հոգին դեռ կը փոթորկի, կ'ըմբոստանայ ցեղասպանութեան ոճիրին դէմ. նահատակներու սերունդը կ'ապրի և պիտի ապրի հայութիւնը ի Հայաստան և ի սփիւռս աշխարհի:

Այսօր կրկնապատկուած է հայ ազգի թիւը Մեծ եղեռնէն ի վեր: Ինչպէս ծառը կ'ապրի իր արմատներով, նոյնպէս ազգերը կ'ապրին իրենց արմատներով, իրենց անցեալի և նախնեաց ժառանգութեամբ: Եպեկիէլ չարգարէի տեսիլքին նման—ինչպէս որ Իսրայէլի բանակին չորցած ոսկորները վերա-

կենդանացան, այդպես ալ հայ ժողովուրդի չորցած ոսկորները կենդանացան, և հայ ազգը յարութիւն առաւ գերեզմանէն Աստուածորդոյն պէս, վերածնաւ հայոց աշխարհը, ծաղկեցաւ Արարատեան երկիրը ու հայ ժողովուրդը փինիկ թռչունի պէս յարութիւն առաւ իր աճիւններէն:

Նահատակաց պարտամորհակը դեռ չէ վճարուած, տակաւին արդար հատուցում չէ եղած: Պէտք է ազգովին ուխտել և հետապնդել անոնց արդար դատը՝ մինչև որ ոճրագործը խոստովանի իր աններելի ոճիրը և աշխարհը ընդունի հայ ազգի իրաւունքը:

Հայ ժողովուրդը՝ թէ ի Հայաստան և թէ սփիւռքի տարածութեան յլրայ՝ նահատակաց յիշատակին յուշարձաններ կանգնած է աշխարհի ամէն կողմը: Հայրենի պետութիւնը Ծիծեռնակաբերդի բարձունքին վրայ կանգնած է նահատակաց մեծ յուշարձանը, որ անշէջ բոցը և Կոմիտասի անլռելի երաժշտութիւնը միշտ բոցավառ կը պահեն նահատակաց յիշատակը: Այսօր, ինչպէս հոս, նոյնպէս սփիւռքի բոլոր հայ գաղթօճախներու մէջ կը նշուի հայութեան բիրտաւոր նահատակներու տօնը, ու անոնց անմեռ հոգին կը խօսի մեզի, և կը պատգամէ, թէ իսկ ազգը կ'ապրի ու պիտի ապրի՝ որքան ատեն մենք հաւատարիմ ենք անոնց ուխտին ու պատգամին:

Աղօթք և յարգանք նահատակաց յիշատակին:

Յիշատակն արդարոց օրհնութեամբ եղիցի»:

Այնուհետև ամբիոն է հրավիրվում օրվա բանախոս «Էջմիածին» ամսագրի խմբագիր, հոգևոր ճեմարանի դասախոս, բանասիրական գիտությունների թեկնածու տիար Երվանդ Մելքոնյանը:

Հարգարժան բանախոսն իր ելույթի մեջ ի մասնավորի ասում է.

«1915 թվականի եղեռնաբեր գարունը մեր ժողովրդի պատմությունն է, նրա գոյության մի մասը, ուրեմն հնարավոր չէ մոռանալ, որ Մեծ եղեռնը Ի դարու պատմության առաջին քաղաքականապես գիտակցված և ծրագրորեն իրագործված ցեղասպանությունն էր մի ժողովրդի նկատմամբ, որ ապրում էր խաղաղ և ստեղծագործ կյանքով. իր լուսնան էր ներդնում համաշխարհային մշակույթի վարձագման մեջ: Հատկապես վերջին տարիներին թուրք պատմագրությունն ու դիվանագիտական բոլոր մակարդակները ոգի ի բռին աշխատում են ետ մղել 1915 թվականին հայերի նկատմամբ իրագործված ցեղասպանության պատասխանատվությունը:

Ավելին, կեղծելով պատմությունը՝ ջանում են հերքել ցեղասպանության փաստն անգամ՝ հույս ունենալով ապակողմնորոշել հա-

մաշխարհային հասարակական կարծիքը: Ոչ միայն փորձեր են արվում սեփականելու մեր ժողովրդի պատմական ժառանգությունը, այլև ժազնապալի մղձավանջով ձգտում են հերքել մեր իսկ պատմությունը՝ պետականություն չտեսնելով մեր հապարամյակների պատմության մեջ: Սա նույնպես յուրահատուկ եղեռն է՝ մշակութային և գիտական, որ սակայն, լավագույն դեպքում, կարող է դառնալ կարիճի ինքնախայթում՝ առաջադրված խնդրի ապացուցման անկարողությունից մոլեգնած:

Հայտնի է, որ հայ ժողովուրդը թուրքական հրոսակ ցեղերի հարվածը զգաց ԺԱ դարի կեսերին: Բյուզանդական կայսրերը իրենց հայախալած, անհեռատես և կոպր քաղաքականությամբ տկարացրին մոտ երեք դար արաբական զորքերին դիմագրաված Բագրատունյաց թագավորությունը, և այն չդիմացավ սելջուկ-մոնղոլական ճնշմանը: Պատմության տրամաբանությունը պահանջում էր ուժեղացնել հայկական պետությունը, որը հաջողապես կարող էր պատվար դառնալ թուրքական առաջխաղացքի դեմ, թերևս և կասեցնեք նրանց թափանցումը Եվրոպա: Նույնպիսի անհեռատես քաղաքականության զոհ գնաց նաև Կիլիկիայի հայկական թագավորությունը՝ Միջերկրականի արևելյան ավազանը ամբողջապես թողնելով թուրքացել հորդանների կրունկի տակ:

Արևելքից եկած այս անքաղաքակիրթ ցեղերի ռավամարական տարածողական քաղաքականության պատճառով Հայաստանը երկար դարեր դարձավ պատերազմի թատերաբեմ՝ թուրք-բյուզանդական, թուրք-պարսկական, ապա և թուրք-ռուսական բախումների համար: Հայաստանը հիւծվեց, բայց ժողովուրդը չընկրկեց և ԺԷ դարից սկսած հայ ազատագրական ձգտումները հետպահեց և հասունացան և դարձան քաղաքական որոշակի հեռանկար հետապնդող շարժումներ:

Հայ սթափ և ողջամիտ մտածողներ կան՝ խնթադրեցին ցարական Ռուսաստանի ձգտումը դեպի Անդրկովկաս և «տաք ջրեր» և հայ ժողովրդին առաջադրեցին ռուսական կողմնորոշումը՝ որպես քրիստոնյա պետության հովանավորություն և օժանդակություն՝ սեփական հայրենիքի ստեղծման համար: Փոխադարձ դիվանագիտական շահերը վերաճեցին քաղաքական համագործակցության և հանգեցին Արևելահայաստանի՝ Ռուսաստանի կազմի մեջ ընդգրկման: Պատմությունը ապացուցեց ռուսական կողմնորոշման ողջամտությունը, փաստ՝ այսօրվա մեր պայծառ Հայրենիքը: Մյուս կողմից, սակայն, պատմական Հայաստանի մեծագույն մասը հեծում էր օսմանյան ճնշման տակ: Ճնշու-

մը հետպիսեան անտանելի էր դառնում և Արևելահայաստանի ֆիզիկական ապահովությունը ռուսական կողմնորոշման համար նպաստավոր հող ստեղծեց նաև Արևմտահայաստանում: Օսմանյան լծի տակ հեծող ուրիշ ժողովուրդներ նույնպես սկսեցին իրենց ապատագրական պայքարը: Դժգոհության ալիքը բարձրացավ նաև սերբերի, բուլղարների, հույների մեջ և առաջ եկավ **բարենորոգումների հարցը**, որի իրականացումը վերապահվեց եվրոպական պետություններին: Սակայն եվրոպական պետությունները իրենք միասնական չէին, ավելին, ունեին հակադիր շահեր և հակասական քաղաքական հեռանկարներ՝ տկարացող Օսմանյան կայսրության նկատմամբ: 1880-ական թվականներից Թուրքիայի և նրա խնդիրների նկատմամբ հատուկ հետաքրքրություն ցուցաբերեց Գերմանիան: Նա որոշակիորեն ձգտում էր դեպի նավթի ակունքները և տեղի ունեցավ յուրահատուկ փոխըմբռնում Գերմանիայի և Թուրքիայի միջև: Թուրքիան Գերմանիային հնարավորություն պիտի տար հասնել առայժմ դեռ թուրքական տնօրինության տակ գտնվող տարածքի նավթային ակունքներին, ի հակադրություն նույն շրջաններին ձգտող Անգլիային և Ֆրանսիային, իսկ Գերմանիան պիտի օգներ Թուրքիային ոչ միայն լուծելու իր ներքին խնդիրները՝ խուսափելու քրիստոնյա փոքրամասնությունների պահանջներից, այլև տարածվելու դեպի Արևելք՝ միավորելու թուրքական ցեղերին՝ վերականգնելու համար արևմտյան սահմանների կորուստը: Երկու ծավալողական ձգտումներ համընկան: Պանթուրանիային և կայսերական Գերմանիայի շահերը լրացնում էին իրար և 1883-ից նրանց միջև սկսեց քաղաքական սերտ համագործակցություն: Հուտով Գերմանիայի դրամական ներդրումները Թուրքիայում այնքան մեծացան, որ Գերմանիան դարձավ թելադրող ուժ, Թուրքիայի ամբողջ արտասահմանյան վալյուտային ներդրումների 45.4 տոկոսը գրավում էր Գերմանիայի ձեռքը, իսկ սա նշանակում էր Թուրքիայի ամբողջական կախում գերմանական շահերից: Անշուշտ եղան բարենորոգումների բազմաթիվ խոստումներ, նույնիսկ 1863 թվականի սահմանադրությունը, Սան-Ստեֆանոյի և Բեռլինի վեհաժողովները, բայց այդ բոլորը մնաց թղթի վրա, ոչինչ չփոխվեց Թուրքիայի ներքին քաղաքականության մեջ. ընդհակառակը դաշնակից Գերմանիայի անտարբերության, որոշ իմաստով նաև խրախուսանքի պայմաններում, Թուրքիան անցավ ազգային փոքրամասնությունների ֆիզիկական բնաջնջման քաղաքականության: Վիլհելմ կայսրը նույնիսկ հատուկ շքանշան պարգևեց Սուլ-

թան Համիդին, երբ այդ հրեշը արդեն արյունապարտ էր 1895—96 թվականներին 300.000 հայերի ջարդով: Հայկական Հարցը դարձավ գործյան հանգույց:

1908 թվականին Իթթիհատ վե Թերաքի կուսակցությունը երկրում այսպես կոչված հեղափոխություն իրագործեց՝ սահմանադրական իրավակարգ և ժողովուրդների հավասարություն ստեղծելու հավակնությամբ, բայց ոչ մի դրական տեղաշարժ չեղավ ո՛չ թուրքական արտաքին և ներքին քաղաքականության և ո՛չ էլ Գերմանիայի դեպի նավթահորերը ձգտումների մեջ, մանավանդ որ Թուրքիայի տեսադաշտում հետպիսեան մեծանում էր ցարական Ռուսաստանի՝ դեպի Միջերկրական էջքի վտանգը: Չփոխվեց նաև թուրքական քաղաքականությունը ազգային փոքրամասնությունների նկատմամբ, այն տարբերությամբ միայն, որ այժմ իշխանության գլուխ էին բարձրացել **երիտասարդ թուրքերը** և ջանացին երիտասարդական եռանդով իրագործել այն, ինչ Սուլթան Համիդն ու նրա նախորդները չէին կարողացել իրագործել: «Դա ազգայնամոլական հեղափոխություն էր: Նրա առաջնահերթ խնդիրն էր ապահովել Օսմանյան պետության վերապրումը: Բնականաբար նրա ապատականությունն ու սահմանադրականությունը անորոշամտեցին ազգայնամոլական ձգտումներին»: Ուիլսթոն Չերչիլը այդ ձգտումը պիտի ձևակերպեր շատ կարճ. «Ցեղի մաքրավտոս», հասկանալի է, այլ ազգությունների բնաջնջման հաջվին: «Միայն ռասիզմի հասնող ազգայնամոլությունը կարող էր փոխհատուցանել օսմանյան կորուստները, թուրք ցեղի գերակայության տեսությունը միայն կարող էր բավարարել երիտթուրքերի և թուրք ժողովուրդի ազգային հպատակությունը», պիտի գրեր մի այլ անգլիացի դիվանագետ: Դրա լավագույն ապացույցը եղան 1909 թվականի Կիլիկիայի հայկական ջարդերը: «Օսմանյան» արտահայտությունը փոխարինվեց «Թուրքական» անվանումով՝ ընդգծելով երիտթուրքերի ազգայնամոլական քաղաքականությունը: Երջանառության մեջ մտավ «Տիրող ժողովուրդ» և «Ենթակա ժողովուրդ» տեսությունը. թուրքական այլամերժությունը վերաճեց «ենթակա ժողովուրդների», այսինքն ազգային փոքրամասնությունների բնաջնջման գաղափարին: Երիտթուրքերը պատասխանատու պզգցին սրբագրել **թուրք ցեղի** պատմական սխալները՝ երկրի քրիստոնյա տարրի նկատմամբ վարած դավադր մեղմ և հանդուրժողական քաղաքականությունը: Օրինաչափորեն այն բոլորը, ինչ ընդհանուր էր՝ «Օսմանյան», դարձավ յուրահատուկ՝ «թուրքական» և երկրում բարձրացավ թուրք ազգայնամոլական մի

փոթորիկ, որ վերաճեց կույր մոլուցքի և սպառնում էր խեղդել այն բոլորը, ինչ թուրքական էր. մշակույթ, քաղաքակրթություն և ... ժողովուրդ:

Ահա այս մթնոլորտում էր, որ համաշխարհային տիրապետման ձգտող կայսերական Գերմանիան սանձազերծեց աշխարհավեր առաջին պատերազմը: Պատերազմական իրավիճակը, եվրոպական պետությունների հակամարտությունը լավագույն պայմաններն էին ստեղծում իրագործելու ազգային փոքրամասնությունների բնաջնջումը: Եվ երիտթուրքերը լավագույնս օգտվեցին այդ առիթից: Ինչպես Լորդ Ջեյմս Բրայսը պիտի ընդգծեր, պատերազմը հարմարագույն առիթն էր, և ոչ թե պատճառը, 1915 թվականի ցեղասպանությունը իրականացնելու համար: Երիտթուրքերը գտան նաև Հայկական Հարցի լուծման դիվանագիտական հիմնավորումը. նրանք հայտարարեցին. ա) հայերը ընդհանրապես ունեն ռուսական կողմնորոշում. բ) հետևաբար, պիտի գործակցեն ռուսական թշնամի բանակների հետ. և գ) հայերը ապրտամբում են պետության դեմ: Իսկ լուծումը՝ հայերի տեղափոխությունն էր սահմանամերձ շրջաններից: Նույնիսկ այսօր, երբ պատմական անհերքելի փաստերն ու արխիվային հարուստ նյութերը անժխտելիորեն ապացուցում են հայկական ցեղասպանության կանխամտածված և հետին մանրամասնությամբ ծրագրված լինելը, թուրք պատմագիտությունը հենվում է վերոհիշյալ սին պատճառաբանությունների վրա և փորձում է մեղմել և արդարացնել կատարվածը, բայց դեռ 1915 թվականին Լորդ Ռոբերտ Սեփիլը անգլիական Համայնքների պալատում հայտարարում էր. «Ոճիրները կանխամտածված էին, ոչ թե պատժելու համար ապստամբությունները, այլ ջնջելու համար հայ ցեղը», իսկ նույն Լորդ Բրայսը պիտի հաստատեր. «Կազմակերպված ապստամբություն չկար վանում. հայերը իրենց թաղամասը ամրացրին միայն թուրքական խմբերի կողմից հարձակման ենթարկվելուց հետո»: Բարեբախտաբար վերջին տարիներին, թեև պետք է ասել բավական ուշացումով, լույս են տեսնում հարցը լուսաբանող բավալիքով արխիվային նյութեր ռուսական, անգլիական և ֆրանսիական արտաքին գործերի նախարարությունների այդ օրերի թղթակցությունները ներկայացնող, որոնք լրացնելով մեկը մյուսին, բացահայտում են երիտթուրքական կառավարության ճշմարիտ դեմքն ու նպատակները: Միայն մեկ վկայություն թուրքական արխիվներից. դեռևս 1914 թվականի օգոստոսի 17-ին Իթթիհատ վե Թերաքի կուսակցության կոմիտեի քարտուղար Միդհատ Շուքրին ծանուցում էր Բեհաեդդին Շաքի-

րին. «Ռազմական գործողությունները պլանավորված են եղել պատերազմի սկսվելուց շատ առաջ. դա եղել է կոմիտեի նպատակն ու ցանկությունը»: (Փակագծում ասենք, որ Թուրքիան պատերազմի մեջ մտավ միայն 1914 թվականի հոկտեմբերի 30-ին): Իսկ ինչ է եղել այդ նպատակն ու ցանկությունը. ահա ականատես անգլիացի բժշկի վկայությունը. «Տղամարդկանց միմյանց կապելուց հետո գնդակահարել էին քաղաքի պատերից այն կողմ: Կանանց ու երեխաներին քշել էին մոտակա գյուղերը, և հարյուրներով տներում տեղավորելուց հետո կենդանի վիճակում այրել էին, իսկ մնացածներին նետել էին ջուրը... մարդկային ոտքեր, ձեռքեր և մարմնի պատառոտված այլ անդամներ մեխել էին տախտակների վրա: Աքցաններով քաշում էին զոհյալների մատներն ու եղունգները, մորուսն ու հոնքերը: Ինչպես ձիերին, մեխերով պայտում էին նրանց ոտքերը, իսկ շատերին գլխիվայր վիճակում կախել էին արտաքնոցների պատերից». անգլիական արտաքին գործերի մինիստրության հոված հեռագիրը պիտի ավելացնի. «Ամբողջ հայ բնակչությանը՝ մոտ 830 հազար հոգի կամ սպանված են, կամ աքսորված, կամ բռնի կերպով իսլամացված»: Դեռևս 1913 թվականին Անգլիայի արտաքին գործերի մինիստրության ներկայացուցիչը հեռագրում էր Լոնդոն. «Բացարձակապես անհնար է կանխել ջարդերը Հայաստանում, բացի այն դեպքից, եթե այդ շրջանները գրավվեն ռուսական զորքերի կողմից, երևույթ, որ ցանկալի չէ այլ պատճառներով»:

Հետևաբար անհիմն են թուրքական հին և նոր բոլոր պնդումները՝ ժխտելու ցեղասպանության փաստը, կամ լավագույն դեպքում երևույթը բացատրելու պատերազմական իրավիճակով կամ Թուրքիայի մտամախությամբ՝ հայերի ռուսների կողմից անցնելու: Փաստեր կան, որ նույնիսկ Գերմանիայի մեղսակից կառավարության համար դեպքերի առաջին ընթացքը սառսեղի չէր. ձերմանացիները համաձայն էին տեղափոխության գաղափարին. այն հույսով, որ առօրյա և աշխատասեր մի ժողովրդով կորոնեն իրենց առաձա տիրույթը՝ հատկապես Իրաքի տարածքում, բայց թուրքերը ռեալականացին նրանց բոլոր սառսումները: Արտոստոռ Թալեաթի հրահանգով նահկին ամպաններին ու ոճրագործներին ստեղծված հատուկ պորագնդերը՝ «Թաջհուաթ Մախսուսի», գործեցին ռուս առաջադրված ծրագրերի և աննախադեպ վարձատրամբ: Այդ ջրօսնույն Ֆրանսիայի առաջին ժողովի ռեալիստների ապստոհ նահապետ (ուսա և սուեպիդեստ) Պոլ Դեթաներ ահտի ետակացներ. «Հայերը ուղղակի զոհեր էին նա-

խապես խնամքով կազմված պլանի համեմատ իրականացվող սպանության»։ Հետագային Թալեաթը փորձեց եղեռնը բացատրել հայերի և քրդերի «ցեղական հակառակությունամբ», իբր այդ հակամարտության «պատմական օրինաչափ տխրալի ավարտ»։ Սա նույնպես կեղծիք էր, որովհետև երիտթուրքերը պարպապես կարողացան օգտագործել քրդական ցեղերի կրոնական մոլեռանդությունը՝ պանթուրանիզմը ներկայացնելով պանիսլամիզմի անվան տակ։

Այն տպավորությունը չստեղծվի, որ միայն գերմանացիները անտարբեր եղան հայ ժողովրդի ճակատագրի նկատմամբ։ Եվրոպական մյուս պետություններն էլ՝ յուրաքանչյուրը իր հերթին և իր չափով հանցապարտ են կատարվածի համար, որովհետև նրանք նույնպես ձգտում էին առյուծի բաժին, ունեին իրենց շահերը, բայց մանավանդ մտահոգությունները՝ արգելելու ռուսների վայրէջքը Միջերկրական։ Թեև եղան բազմաթիվ երոպացի անհատներ (Ժան Ժորես, Վիկտոր Բերար, Անատոլ Ֆրանս, Անտուան Մեյե, Ժազ դը Մորգան, Գլադստոն, Լորդ Բրայս, Մարկվարտ, Լեփսիուս, Նանսեն, ամերիկացի Մորգենթաու և ուրիշներ—պատիվ և հարգանք նրանց), որոնք սրտացավություն ցուցաբերեցին հայ ժողովրդի նկատմամբ, հնարավոր միջոցներով փորձեցին ազդել համաշխարհային քարացած խղճի վրա, բայց դժբախտաբար չկարողացան փոխել իրենց կառավարությունների դիրքը և նրանց շահերը համաձայնեցնել հայերի պաշտպանության հետ։ Թուրքիային տրվեցին նույնիսկ պաշտոնական սպառնալիքներ, բայց երբեք չէին կարող բոլորի շահերը համատեղվել, ուստի բոլորի համար Հայկական Հարցը դարակում պահված խաղաքարտ էր. դեռ Դիպլոմաիկն ասել էր. «Անգլիան հավատարիմ բարեկամներ չունի, Անգլիան չունի հավատարիմ կենդանիներ, Անգլիան ունի հավատարիմ շահեր»։ Անգլիական դիվանագիտության լավագույն ապացույց կարող է լինել ականատեսի վկայությունը այն մասին, որ մինչև այսօր դեռևս անգլիական արխիվներում կան հարյուրավոր նամակներ, որոնք գրված են եղեռնի օրերին՝ հայերի և այլոց կողմից՝ հայկական ցեղասպանության մասին, և մնում են չբացված. մարդիկ սրտի արյունով են գրել «մարդասեր» քրիստոնյա Եվրոպային, իսկ այդ «ապավենները» նամակները նույնիսկ չեն բացել. այսպես էր Եվրոպան «տեր կանգնում» Հայկական Հարցին։ Պատկերացնում եք ինչպիսի նավերով էր ուղում փրկվել հայ ժողովուրդը՝ սպանդի և մահվան համատարած օվկիանոսից։ Իսկ այդ սպանող խլեց մոտ երկու միլիոն անմեղ զոհերի կյանք։

Հրեշավոր նախաճիրհի զոհ գնաց հայ մտավորականության սերունդը, բոլորն էլ մտքի ու լեզվի, ձևի ու ձայնի՝ քանքարներ՝ մարգարեական շնչով և տեսիլքով։ Մտավորականության ձերբակալությունը դարձավ Ապրիլյան եղեռնի ազդանշանը, որովհետև, ինչպես այդ օրերին գերմանական դեսպանության աշխատակից Ֆոն Նոյրաթն էր հեռագրում Գերմանիա. մեծ է հայ մտավորականության ազդեցությունը ժողովրդի վրա և թուրքերը շատ են վախենում այդ ազդեցությունից։ Հայ մտավորականը նաև քաղաքական և հասարակական գործիչ էր և նրան էր վերապահված գնահատել երկրի քաղաքական վիճակը և կազմակերպել ժողովուրդը։ Եթե հայ մտավորականները կարողացան լավագույնս գնահատել իրավիճակը, ապա չհասցրին իրականացնել ամբողջական կազմակերպումը։ Դեռևս 1914 թվականի օգոստոսի 3-ին Գրիգոր Չոհրապը իր անտիպ օրագրում պարմանալի հայտնատեսությամբ գրում էր.

«Այսամիջոցին Եվրոպան տակն ու վրայ է. պատերազմին ո՞ր կողմին յաջող թուելու մասին դեռ ունե յայտարար նշան չի կայ։ Միս կողմէ Թուրքիոյ մէջ ալ կացութիւնը ծանր է։ Թուրքերը ներկայ խռովեալ վիճակէն օգտուիլ կ'ուզեն. Ոմանք՝ մեծ, խիստ մեծ, ոմանք պակիկ, համեստ չափով։ Մաս մը կայ, որ Արջիպեացոսի կղզիներուն վերստացումն ունի միայն մտքի առջև։ Մասն մըն ալ Ռուսիոյ, Ֆրանսիայի և Անգլիոյ վճարումովն կ'ուզէ վերահաստատուիլ տեսնել իսլամական մեծ կայսրութեան մը, որ Միջերկրականի հարաւային բոլոր ծովեկերքէն սկսելով պիտի երկարի դեպի Կովկաս, Խրիմըն ալ միասին առնելով պիտի 'հասնի մինչև Թուրքեստան ու թերևս Հնդկաստանի ու Չինաստանի իսլամութիւնն ալ պիտի կու տայ։ Ասոր փոխարեն բոլոր քրիստոնեայ տարրը մտահոգ է... Թուրքիոյ քրիստոնեայ տարրին աւելի կամ նուազ պաշտպան Եվրոպան՝ այսօր գոյութիւն ունենալէ դադրած է, չի կայ նաև Ռուսիոյ վախը։ Թուրք և իսլամ տարրը իր հակաքրիստոնեական ատելութեանց մէջ ոչ ոքէ վախու տեղ ունի»։ Ահա թե ինչու երիտթուրքերը նախ ժողովուրդը զրկեցին իր մտավորական տարրից։

Մեփական ժողովրդի հոգևոր և մտավոր ծառայության պահին նահատակվեցին ավելի քան 4000 հոգևորականներ՝ ոմանք ողջ-ողջ այրվելով։ Հայաստանյայց եկեղեցին գիտակից էր իր պատմական դերին և բաժանեց իր հոտի ձակապատհիրը և՛ արհավիրքի ձափաներին և՛ զենքը ձեռքին՝ միշտ մնալով աստնեջի վրա։ Հապարավոր կանգուն եկեղեցիներ քանդվեցին, ձեռագրեր ոչնչացվեցին, եկեղեցական հարուստ սպասք թալան-

վեց կամ փչացվեց: Առաջին համաշխարհային պատերազմը վաղուց է անցել, սակայն մինչև այսօր պայթեցման և ոչնչացման են ենթարկվում հայ մշակույթի բազմաթիվ արժեքներ:

Բայց հայ ոգին չընկրկեց և ժողովուրդը չկորցրեց իր ապրելու կամքն ու հարության հույսը: Նա նաև ոտքի կանգնեց պաշտպանելու սեփական տունն ու պատիվը, անհավասար գոռ մարտեր մղվեցին Վանում, Ուրֆայում, Հապին Գարահիսարում, Մուսա լեռան վրա, Սասունում, Ջեյտունում և բազում այլ վայրերում: Այդ մարտերը ճգնաժամային եղան և բազմապոհ, բայց 1918 թ. մայիսի 22-ից—26-ին պսակվեցին Սարդարապատի հաղթական փառքով, որտեղ ինչպես էդվարդաս Մեծելայտիսն է ասում.

«Եվ նա, ով մահն էր բերում հայերի, Ինքը գալարվեց մահվան սև ճահճում»:

Սարդարապատով, ինչպես Ավարայրով, հայ ժողովուրդը իր կամքն ու գոյությունը պարտադրեց թշնամուն: Եվ այս էլ քանի-երորդ անգամ մոխրից հառնեց Հայոց երկիրը, դարձավ պետություն և բռնեց վերելքի և ստեղծագործական ինքնանորոգման ուղին: Ավարտված էր Առաջին համաշխարհային պատերազմը և պատերազմի մասնակիցները կլոր սեղանի շուրջ շարունակում էին դիվանագիտական խաղերը, սակայն Թուրքիան չէր հրաժարվել իր նպատակներից և շարունակում էր ռազմական ճնշումը Հայաստանի վրա: Բայց 1920 թվականի նոյեմբերին Հայաստանը՝ իր մի բուռ արյունաքամ ժողովրդով և բռի մեջ սեղմվող տարածությամբ ռուս մեծ ժողովրդի օգնությամբ սովետականացավ և միանգամ ընդմիջտ ի դերն հանեց թշնամու ձգտումներն ու հույսերը:

Յուրաքանչյուր պատմական տարեթվի ոգեկոչում իմաստ կունենա միայն այն դեպքում, եթե ժողովուրդը կարողանա ընդհանրացումներ կատարել՝ գնահատել ու իր պատմական անցյալը և կանխորոշելու իր ապագան: Այսօր, այս սրբազան Աթոռի դարավոր կամարների տակ հավաքված ենք ոգեկոչելու մեր երկու միլիոն Կոհերի հիշատակը: Ի՛նչ ընդհանրացումներ կարելի է մակաբերել պատմական այդ իրավիճակից.

Ա. Ցեղասպանությունը ծրագրված ոճիր էր և իրագործվեց հետևողականորեն: Սակայն դա անհատի կամ մոլեռանդ մի խմբի մտազարություն չէր, այլ իրագործվեց պանգվածների կողմից, որոնց ներարկեցին անհավոր մի ատելություն հայ ստեղծարար ժողովրդի նկատմամբ: Վաղուց հայտնի ճշմարտություն է, որ «Յուրաքանչյուր ժողովուրդ

տերն է իրեն արժանի կառավարության»: Այնպես որ պատասխանատու է ոչ միայն այդ օրերի Թուրքիան, այլ նաև վաղվա Թուրքիան, քանի որ Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի ժամանակ Թուրքիան ցույց տվեց, որ հայ ժողովրդի և Հայաստանի նկատմամբ իր թշնամանքն ու ձգտումները կենդանի են և նա չի փախցնելու ամենադուրյակ առիթը, հաշվեհարդար տեսնելու մնացյալ հայության և Հայաստանի հետ. Գորշ գայլը Ստալինգրադի անկմանն էր սպասում իր վճռական ցատկը կատարելու համար:

Բ. Ուրեմն ըստ այնմ պետք է գնահատել մեր այսօրվա և վաղվա խնդիրները: Կա երկատված հայություն, հակընթաց կենսունակությամբ. եթե Խորհրդային Հայաստանի մեջ յուրաքանչյուր արևածագ իր հետ բերում է նորանոր նվաճումներ, այստեղ մենք իբրև ազգ և մշակույթ ինքնահաստատման ապահով ենք կոռում, ժամանակակից առաջընթաց արդյունաբերությամբ, հողային և կլիմայական դժվար պայմաններում հաջողապես իրագործվող գյուղատնտեսությամբ, ազգային ինքնատիպ արվեստով, առաջավորի և հարաճուն գիտությամբ՝ ակադեմիայով և բազմաթիվ գիտահետազոտական և բարձրագույն ուսումնական հաստատություններով, բարեկարգ և կենսախիղճ քաղաքներով ու գյուղերով և վերջապես օրավուր աճող և լավատեսությամբ ու հավատքով ապագային նայող բնակչությամբ, ապա Սփյուռքի ողջ տարածքում ինքնակալման և ազգային հյուծման ընթացք է, և հայապահպանությունը դարձել է ամենամեծ հրամայականը: Բարեբախտաբար Սփյուռքը վաղուց թողափել է որբության և տնտեսական խեղճության վիճակը և այս նոր պայմաններում պետք է կարողանալ վերացնել այսպես կոչված «Ներքին», բայց ըստ էության «արտաքինից» թելադրվող երկպառակությունները, և աշխարհին ներկայանալ միասնական պահանջկոտությամբ: Ինչպես Վազգեն Ա Վեհափառ Հայրապետն է ընդգծում իր ապրիլյան սրբատառ Կոնդակում, այսօր ավելի քան երբեք մենք պետք է հանդես գանք «միակամ ու միամարտ գործակցությամբ՝ սուրբ պահելու նրանց հիշատակը և հավատարիմ մնալու նրանց ուխտին, նրանց երապանքին՝ հայ ազգը հառաչում է մեկտեղված ու հայոց երկիրը ամբողջացած տեսնելու»: Սփյուռքի որոշ հոսանքներ այս օրերին հրապարակված որոշ կոչերում ժողովրդին դիմում են այնպես, կարծես չկա նորօրյան Հայաստանը՝ իր մոտ երեք ու կես միլիոն բնակչությամբ, զարգացած մշակույթով, առաջընթաց արդյունաբերությամբ, և, որ ամենակարևորն է, եղբայրական միապ-

նությամբ ամրապես ապահովված ասիմաններով:

Խորհրդային Հայաստանի գոյության փաստը պետք է ազգային վճռականության և համախմբման հիմք դառնա, անկախ գաղափարական տարամտությունից, որովհետև այստեղ, և միայն այստեղ մենք կարող ենք ամրակայել ազգային միասնականությունը՝ ապագա բոլոր հնարավոր բարեշրջություններին ի խնդիր: Մեր ժողովուրդը անհայրենիք չէ, թող թե կիսված և փոքրիկ: Առողջ և սթափ հայրենասիրությունը պահանջում է բարձրանալ հատվածական շահերից, ձգտել համահայկական, համազգային նպատակների, որոնց իրագործման կորիզը, օրինաչափորեն, պետք է դառնա Խորհրդային Հայաստանը:

Որքան այժմեական են հնչում Ստեփան Ռսկանի դեռևս 1862 թվականին գրած բաները. «Հայ անուն, հայ սիրտ ունեցողը մեր եղբայրն է: Հայաստանը, իր հայրենիքը սիրողը մեր բարեկամն է, մեր դաշնակիցն է... Հայաստանը պիտի ըլլայ մեր միության կեդրոնը, Հայաստանը պիտի ըլլայ մեր բոլոր ուխտերուն նպատակը, մեր միակ փրկությունը»:

Բանախոսությունից հետո Ս. Թորգոմ վարդապետ Խարապյանը ընթերցում է Ապրիլյան եղեռնի 70-ամյակին նվիրված Վեհափառ Հայրապետի սրբատառ կոնդակը:

Կոնդակի ընթերցումից հետո Մայր Աթոռի դիվանապետ Ս. Ներսես եպս. Պոպապայանը ամբիոն է հրավիրում Վեհափառ Հայրապետին՝ ասելու Իր օրինության խոսքը.

«Նոգեկան մեծ մխիթարություն է ինձ համար, և բոլորիս համար, կարծում եմ, որ Ապրիլյան ցեղասպանության 70-րդ տարեկիցը մենք նշում ենք այստեղ՝ Հայաստանում, Ս. Էջմիածնում՝ խաղաղ, ապահով ու ազգային-հայրենասիրական շինարար առաջադիմության ճանապարհի վրա:

Ես հիշում եմ, որ անցյալում միշտ չէ, որ այսպես նշվել է այս տարեթիվը: Հիշում եմ Ռումինիայում՝ իմ պատանեկության և երիտասարդության տարիներից՝ 50—55 տարի առաջ, հայերը Բուխարեստում հավաքվում էին եկեղեցի, ուր տեղի էր ունենում ս. պատարագ, հոգեհանգիստ, որից հետո փակվում էր եկեղեցու վարագույրը և սկսում էր սգո նիստը: Նիստում ելույթներ էին ունենում հասարակական գործիչներ՝ հայ, երբեմն էլ հրավիրվում էին օտար բանախոսներ՝ իրենց մխիթարական խոսքերն ասելու հայ ժողովուրդին: Այդ օրերին ապրիլի 24-ը միայն ողբի և կոծի օր էր: Ես հիշում եմ, թե ինչպես ներկաներից շատերը՝ մանավանդ կանայք լաց էին լինում: Բնական էր այդ լացը՝ երկու պատճառով: Նախ, որով-

հետև շատ թարմ էր վիշտը և այդ լացողներից շատերը աքսորի սև տարիներին կորցրած հարապատներ ունեին և իրենք վերապրողներ էին: Երկրորդ, օտար երկնքի տակ այնքան էլ՝ ազգային տեսակետով մխիթարվելու հիմքեր, տվյալներ չունեին: Այդ տարիներին Հայաստանը հեռավոր, անծանոթ և գրեթե մոռացված երկիր էր: Համատարած հուսահատություն էր և ողբ:

Այսօր ապրիլի 24-ը, իհարկե ուրախության օր չէ, բայց, կարծում եմ, որ այլևս լացի ու կոծի օր չէ: Մեր օրերին, թե այստեղ, թե արտասահմանում բոլոր հայերի համար ապրիլի 24-ը ա՛յո, տխրության և ծանր հիշատակների վերապրումի օր է, բայց նաև մեր ժողովրդի իրական վերածնունդով մխիթարվելու օր է, մանավանդ մայր հայրենիքում ապրողներին համար: Ինչպես իմ կոնդակում ասել եմ, մեր այսօրվա վերածնված ու ծաղկող Մայր Հայաստանը երեք և ավելի միլիոն բնակչությամբ, բոլոր հայերին համար ամենամեծ և անփոխարինելի մխիթարությունն է և ամենաշքեղ ու մնայուն հուշարձանը՝ նվիրված նահատակների հիշատակին:

Ուրում եմ մեկ թարմ պարագա հիշել ձեր ներկայությամբ՝ խորհրդանշելու համար մեր վերածնունդի, լավատեսության և ինքնավստահության ապրումը: Ինչ-որ չար պատահարի հետևանքով հրկիպվեց Նրևանում նոր կառուցված համալիրը: Եվ, ինչպես գիտեք, մեր ժողովրդի վրա, մի տեսակ, ճշնշող տխրության պագցում իջավ: Բայց այդ կարճ տևեց, որովհետև մի քանի օր անց մեր հայրենի կառավարությունը որոշեց այդ համալիրը վերականգնել, վերաշինել, և մեր երկրի առաջին ղեկավարը հայտարարեց, որ կարճ ժամանակամիջոցում կվերականգնվի համալիրը՝ ավելի շքեղ, քան առաջ: Կարծում եմ, որ այս պարագան խորհրդանշում է այն իրողությունը, այն պագցումը, որի մասին ես խոսեցի: Եվ ես պիտի ավելացնեի, պատիվ մեր հայրենի կառավարության և շինարար ժողովրդին, որ այսպես է հարգում հիշատակը մեր բյուրավոր նահատակների:

Մենք այս օրերին մխիթարված ենք նաև, որ մեր ժողովրդի զավակների հետ միասին, եղբայրական, բարեկամ ժողովուրդների ներկայացուցիչներ վշտակցում են մեզ հետ և ցավակից են լինում մեր անցյալի ողբերգություններին: Դա նույնպես մեզ համար մխիթարական է:

Եղեռնի յոթանասուամյակի առիթով քանի ամիս առաջ գրավոր կոչեր ուղարկեցի մի շարք եկեղեցիների պետերի՝ հրավիրելով, որ իրենք ևս՝ մասնակցեն մեր ազգի մեծ սուգին: Ստացա սքանչելի պատասխաններ, որոնցից ուրում եմ նշել երեք

պատասխանները՝ ա. Ռուս Պրավոսլավ Եկեղեցու պետ Պիմեն Սրբապան Պատրիարքից, բ. Քենթրբերիի Գերաշնորհ Արքեպիսկոպոսից, և գ. Հռոմի Սրբապան Պապից:

Ուրիշ երկրներում, նույնպես, մենք բազում այլազգի բարեկամներ ունենք՝ մտավորականներ և պետական պատասխանատու անձինք: Այդ շարքում առաջին տեղն է գրավում Ֆրանսիան: Հատկապես ուշում են հիշել Ալֆորվիլ քաղաքի քաղաքապետ Ժոզեֆ Ֆրանչեսկին, որը պետք է հիմա այստեղ լիներ, բայց իր կամքից անկախ պատճառներով չկարողացավ գալ և իր փոխարեն եկել է իր տեղակալը՝ իր աջ բազուկը, հայազգի տիար Արման Նշանյանը:

Առանց չափապանցնելու, կարծում եմ, որ Ալֆորվիլ քաղաքը ամբողջ երկրագունդի վրա՝ դեպի մեր երկիրն ու մեր ժողովուրդը ունեցած բարեկամական տեսակետից առանձին տեղ է գրավում: Ժոզեֆ Ֆրանչեսկին քսան տարի շարունակ Ալֆորվիլի քաղաքապետն է, շատ սիրված ու հարգված իր ժողովրդի կողմից: Ալֆորվիլը Փարիզի արվարձաններից է և ունի 40 հազար բնակչություն, որի 6—7 հազարը հայեր են: Պարոն Ժոզեֆ Ֆրանչեսկին իսկապես հայասեր մարդ է: Դրա վառ ապացույցներից մեկը այն է, որ իր քաղաքի մեջ չորս փողոցներից մեկը անվանել է «Արմենիա», մյուսը՝ «Կոմիտաս», երրորդը՝ «Ապրիլի 24», չորրորդ փողոցն էլ՝ «Վազգեն կաթողիկոս»:

Ապա Վեհափառ Հայրապետը հրավիրում է տիար Արման Նշանյանին՝ իր սրտի խոսքը ասելու օրվա առթիվ:

Վեհափառ Հայրապետի օրհնության խոսքից հետո ամբիոն է հրավիրվում հարգարժան տիար Արման Նշանյանը, որը դահլիճում հավաքվածներին է հաղորդում Ալֆորվիլ քաղաքի քաղաքապետ մեծահարգ տիար Ժոզեֆ Ֆրանչեսկիի ողջույնները: «Ժոզեֆ Ֆրանչեսկին,—ասում է տիար Ա. Նշանյանը,—շատ կցանկար այսօր այստեղ ըլլալ մեզ հետ աղոթելու համար մեր եղբայրներու ու քույրերու անմեղ հոգիներու հանգստության համար:

Առաջին այցելությունս է Հայաստան, և կվախնայի, որ հուսախաբ ըլլամ: Նախապաշարումս սխալ է. ես չափապանց ուրախ եմ ու խանդավառված: Խանդավառված՝ երբ կտեսնեմ հավատացյալներու բազմություն մը, որ հարգանքով ու վստահությամբ կը շրջապատեն Ձեզ, Վեհափառ Տեր: Խանդա-

վառված՝ երբ կտեսնեմ մեր պատմության հրաշալիքները կանգուն ու վերանորոգված: Խանդավառված՝ երբ կտեսնեմ, որ մեր ժողովուրդը այս հրաշալի և խաղաղած հողի վրա նոր կյանք կկառուցե: Խանդավառված՝ երբ կտեսնեմ տեղի հայության ջերմ ու անմիջական հյուրընկալությունը՝ հավատարիմ մեր հերոսներուն, հավատարիմ մեր մարտիրոսներուն, մեր անցյալին, կապրին՝ աչքերը դեպի ապագան հառած: Եթե 20 տարի զիս կհամարեի Ալֆորվիլի հայերու սպասարկող, այժմ զիս պարտական ու ծառան կզգամ մեր հավատքին և մեր ժողովուրդին: Կթվի, թե հիմա այլևս դուրին պիտի ըլլա Ֆրանսայի մեջ բոլոր հայերու հույսի բանբերը ըլլալ:

Երախտապարտ եմ, Վեհափառ Տեր, Ձեր այդքան ավելության, ջերմ ու հայրական հյուրընկալության համար»:

Տիար Ա. Նշանյանի խոսքից հետո հայտարարվում է փոքրիկ դադար, որից հետո սկսվում է հանդիսության գեղարվեստական մասը:

Հոգևոր ճեմարանի ուսանողների խմբական արտասանությամբ սկսվում է հանդեսի համերգային ծրագիրը: Նրանք հատվածներ են արտասանում Պարույր Սևակի «Եռաձայն պատարագ» պոեմից:

Ներկաներին Կոմիտասյան անմահ երաժշտությամբ հիացնում է Հայաստանի վաստակավոր կոլեկտիվ Կոմիտասի անվան պետական լարային քառյակը: Ապա Հանրապետության ժողովրդական արտիստուհի, պետական մրցանակի դափնեկիր Վարդուհի Վարդերեսյանը արտասանում է Միամանթոյի «Հույսին համար» և Պարույր Սևակի «Մենք քիչ ենք, բայց հայ ենք» բանաստեղծությունները:

Մայր տաճարի երգչախմբի մեներգչուհի Արաքսյա Դավթյանը կատարում է Կոմիտաս վարդապետի «Կռունկ» և «Օրորոցային» տոհմիկ երգերը:

Հանդիսությունն ավարտվում է Մայր տաճարի քառաձայն երգչախմբի (գեղարվեստական ղեկավար Հայկական ՍՍՀ վաստակավոր արտիստ Խորեն Մեյխանեջյան) ելույթով: Երգչախումբը կատարեց Ալ. Հարությունյանի «Գթա Տեր» և «Հայրենիքիս հետ» ստեղծագործությունները, Կոմիտաս վարդապետի «Սուրբ սուրբ»-ը:

ՀԱԿՈՒ ՍԱՐԿԱՎԱԳ ՄԱՐՏԻՐՈՍՅԱՆ

«ՅԱՒԻՏԵՆԱԿԱՆ ՅԻՇԱՏԱԿՆ ԱՐԴԱՐՈՑ ՕՐՀՆՈՒԹԵԱՄԲ ԵՂԻՑԻ»